

DİLBİLGİSELLEŞME VE EDAT KAVRAMI*

Meltem CAN

Özet: Bu çalışma dilbilgiselleşme çerçevesinde edat oluşumunu incelemekte buna göre edat kategorisinin sınırları, özellikleriyle birlikte edat oluşum aşamalarından olan ikincil edat kategorisinin sınır ve özelliklerini belirtmeyi amaçlamaktadır. Makale dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde bağımsız, sözcüksel bir birimin dilbilgisel bir birime dönüşme sürecini, bağımlı, dilbilgisel bir birimin ise daha çok dilbilgiselleşme sürecini açıklayan, dil birimlerin hem bu gelişim ve değişim aşamalarını hem de bu süreçte birbirleri arasında gerçekleşen ilişkiler ağını inceleyen dilbilgiselleşme kuramının özellikleri, kapsam alanı değerlendirilmiştir. İkinci bölümde kuramı oluşturan süreçler tartışılmış, üçüncü bölümde buna göre edat ve ikincil edat kavram alanı ve özellikleri açıklanmıştır. Dördüncü bölümde ise bu kapsamda Eski Uygur Türkçesine ait *aşnu* ve *öñre* edatları değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Dilbilgiselleşme, dilbilgiselleşme süreçleri, edat oluşumu, ikincil edatlar, Eski Uygur Türkçesinde edatlar.

Grammaticalization and the Notion of Postposition

Abstract: This study examines the formations of postposition and accordingly aims to identify boundaries and features of postposition category in conjunction with boundaries and features of secondary postposition which is formation phases of the postposition. This article consist of four parts. The first part, features, scope of the grammaticalization theory which explains the processes of transformation of an independent, lexical unit into a grammatical unit together with the further grammaticalization phases of any single grammatical unit and examines both these development and change stages of language units and their relational networks occurring in this time are evaluated. In the second part, the processes that constitute grammaticalization theory are discussed, according to this in the third part the conceptual field and properties of postposition and secondary postposition are explained. In the fourth part, postpositions of *aşnu* and *öñre* belonging to the Old Uighur Turkic are evaluated within this scope.

Key words: Grammaticalization, processes of grammaticalization, formation of postposition, secondary postpositions, postpositions in the Old Uighur Turkic.

* Bu makale, *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar* adlı yayımlanmamış doktora tezinden üretilmiştir, bk. (Can, 2016).

Giriş

Dilbilgiselleşme, bağımsız, sözcüksel bir dil birimin zaman içerisinde çeşitli kullanım özelliklerine göre bu bağımsızlığını kaybederek bağımlı duruma geldiği, dilbilgiselleştiği ve bağımlı, dilbilgisel bir birimin daha çok dilbilgiselleştiği süreci anlatmaktadır. Bu süreç bağımsız ve bağımlı birimlerin birbirleriyle olan ilişkiler açısından oluşmaktadır. Terim olarak “dilbilgiselleşme” (grammaticalization) ilk kez Hint-Avrupa dilleri uzmanı ve Saussure’ün de öğrencisi olan Fransız dilbilimci Antoine Meillet tarafından 1912 yılında kullanılmıştır. Terim olarak ilk kez bu tarihte kullanılsa da kuramın kavram olarak ortaya çıkışı çok daha eskilere, 1746 yılına kadar uzanmaktadır. Fransız filozof Condillac daha bu tarihte dilbilgisel yapıların sözcük birimlerin evrimleşmesiyle ortaya çıktığından, eklerin bağımsız biçimlerden geldiğinden bahsetmiştir (Lehmann, 2002, s. 1; Heine, Claudi ve Hünemeyer, 1991, ss. 5-6).

Dilbilgiselleşme, sözcüksel bir birimin dilbilgiselleşmesi ve dilbilgisel bir birimin daha çok dilbilgiselleşmesini açıklayan oldukça geniş kapsamlı bir süreçtir. Bu süreç o kadar geniştir ki hangi dil olaylarının dilbilgiselleşme altında değerlendirilmesi gerektiği kuramla ilgili ilk çalışmalardan itibaren sürekli tartışılmıştır. Bu nedenle öncelikle dilbilgiselleşme tanımı farklı açılardan ele alınmıştır. Bazı araştırmacılar sürecin sadece ilk aşamasına, sözcüksel birimin dilbilgisel bir birim olmasına, değinerek dilbilgiselleşmeyi yalnızca bu sürecine göre tanımlamıştır. Buna göre Samuel için dilbilgiselleşme sözcüksel birimin yeteri kadar sözcüksel anlamını kaybetmesiyle oluşur. Sankoff için ise sözcüksel birimin (içerik sözcük, açık sınıf) işlevsel birime (kapalı sınıf) dönüşmesidir (Heine, Claudi ve Hünemeyer, 1991, s. 3). Ancak dilbilgiselleşme yalnızca sözcüksel birimin dilbilgisel birime dönüştüğü bir süreç değildir. Bu dilbilgiselleşmenin sadece bir boyutudur. Hopper ve Traugott dilbilgiselleşmiş yapıların ne olması gerektiğini tartıştıkları bölümde bütün dillerde sözcüksel ve işlevsel birimlerin birbirlerinden ayrılabilmediğini, bunların hangi yapılar olduğunu açıkladıktan sonra sözcüksel birimin işlevsel birimin dilbilgisel özelliklerini aldığı zaman dilbilgiselleştiğini, ancak dilbilgiselleşmenin sadece bu sözcüksel birimle ilgili olmadığını belirtir (Hopper ve Traugott, 2003, s. 4).

Dilbilgiselleşme sadece sözcüksel birimlerin değişimi olmadığı gibi ister sözcüksel isterse dilbilgisel herhangi bir dil birimin çeşitli kullanım etkenlerine bağlı olarak anlamsal karmaşıklığını, pragmatik önemini, sözdizimsel özgürlüğünü, sesbilimsel özelliklerini kaybettiği evrimsel bir süreçtir (Heine ve Reh, 1984, s. 15). Bu evrimsel süreçte sayısız anlamsal, sözdizimsel ve sesbilimsel süreç birbiriyle etkileşim halindedir.

Dilbilgiselleşme doğası gereği anlamsal, yapısal ve işlevsel bir süreçtir. Dilbilgiselleşmeye yaklaşımlarda dilbilgiselleşmenin bu özelliklerinden hangisinin özellikle dilbilgiselleşmeyi belirlediği noktasında farklı görüşler bulunmaktadır. Buna göre Traugott (1980), Heine ve Kuteva'ya (2004) göre dilbilgiselleşme esas olarak anlamsal bir süreçtir. Heine ve Kuteva dilbilgiselleşmeyi bağlam odaklı inceler ve bu yüzden dilbilgiselleşmenin "bağlam kaynaklı yeniden yorumlama" (context-induced reinterpretation) olarak adlandırılabilceğini belirtir. Ancak her bağlam kaynaklı yeniden yorumlama dilbilgisel anlamların oluşmasına neden olmaz. Lehmann ise dilbilgiselleşmeyi anlamsal bir süreçten ziyade biçim-sözdizimsel bir süreç olarak değerlendirmektedir. Lehmann'a göre dilbilgiselleşen birimin dil yapısına bağlılığının artması birimin ifade etmek istediği anlamdan çok dil yapısına katkısının arttığını belirtir. Bu yüzden dilbilgiselleşme süreci anlamsal ölçütler yerine birimin özerklik derecesinin seviyesi ile ölçülmelidir. Bu ölçüm de birimin biçim-sözdizimsel yapısı ile ilgilidir (Lehmann, 2015, s. 192). Birimin özerklik derecesi birimlerin değişim sürecinde, dilbilgiselleşip dilbilgiselleşmediğini belirlemede, asıl önemli noktalardan biridir. Buna göre birim ne kadar özerkse o kadar bağımsızdır. Birimin özerkliği azaldıkça bağımlılığı, dilbilgisel derecesi artar. Böylelikle birim dil sisteminin sınırlıklarına daha çok bağlı olur. Başka bir deyişle bir birimin dilbilgiselleşmesi özerkliğini kaybetme sürecidir (Lehmann, 1985, 2015).

Dilbilgiselleşme dilbilimin art ve eş zamanlı olmak üzere iki bakış açısına göre incelenmektedir. Art zamanlı bakış açısına göre dilbilgisel yapıların kaynakları ve bu yapıların geçirmiş olduğu değişiklikler araştırılır. Buna göre dilbilgiselleşme dil değişimlerinin alt kümesi olarak düşünülür. Bu alt kümede sözcüksel birimler belirli kullanımlarda dilbilgisel özellikler edinir veya dilbilgisel birimler daha çok dilbilgiselleşir. Diğeri ise eş zamanlı bakış açısidir. Buna göre dilbilgiselleşme özellikle sözdizimsel, söylemsel ve pragmatik bir olay veya akıcı dil kullanım yapısı olarak görülmektedir (Hopper ve Traugott, 2003, s. 2).

Kuram art zamanlı bakış açısına göre dil değişimlerini, eş zamanlı bakış açısına göre ise dil değişikliklerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Değişikliklerin seçimi eş zamanlı boyutta diğer alternatiflerin dilbilgisel özerkliklerine göre belirlenirken, art zamanlı boyutta değişim devamlı daha az özerklik ve daha güçlü dilbilgiselleşmeye doğrudur.

Dilbilgiselleşme kademeli bir süreçtir. Bir yapıdan diğer bir yapıya değişim birden değil, aşama aşama gerçekleşir. Kademeli bir değişim olduğu için dilbilgiselleşmenin ürünleri farklı dilbilgisel derecelere sahip olabilir. Bu nedenle birimin dilbilgiselleşip dilbilgiselleşmediği değil, dilbilgiselleşme derecesi önemlidir (Lehmann, 2015, s. 192).

Birimlerin dilbilgiselleşme süreçlerindeki bu değişim aşamaları araştırmacılar tarafından farklı terimlerle ifade edilmektedir. Buna göre değişim aşamaları için Bybee (1994) ve Bisang (1996) “yol”, (path, pathway) Heine ve Reh (2004) “dilbilgiselleşme kanalları” (grammaticalization channels), Lehmann (2002) “dilbilgiselleşme ölçeği” (grammaticalization scale), Hopper ve Traugott (2003) “ölçüm” (cline), terimlerini kullanmaktadır.

Ölçüm, diller arası meydana gelen benzer değişim sistemini ve değişim ilişkilerini deneysel incelemek için kullanılan bir metafordur. Art ve eş zamanlı çıkarımlara sahiptir. Art zamanlı bakış açısında yapıların değişim şekillerinin şemalandığı doğal bir “yol” olarak kavramlaştırılır. Eş zamanlı bakış açısında ise “sürekliliktir”. Bu süreklilikte yapılar izledikleri yolun bir ucunda tamamen “sözcüksel”, karşı ucunda ise “dilbilgisel” olarak düzenlenir. Ölçüm, süreklilik, yol, kanal, zincir gibi metaforlar dil olaylarının kümelenildiği belirli odaksal noktaları anlatmak için kullanılmaktadır (Hopper ve Traugott, 2003, s. 6).

İdeal dilbilgiselleşme ölçeğine göre birim sözcüksel olarak başlamakta sırasıyla dilbilgisel ve klitik yapıya dönüşmekte sonrasında ise eklenmektedir. Soldan sağa doğru birimin sözcüksel özellikleri azalırken, dilbilgisel özellikleri artmaktadır:

Sözcüksel birim > dilbilgisel birim > klitik > ek

Dilbilgiselleşme somut, sözcüksel birimle başlar ve ideal olarak sıfır birimde biter. Bu süreçte birim anlamını, fonetik özelliklerini kaybeder ve sonunda yerini belki yeni yapılar alabilir. Bu ideal bir süreç olmakla birlikte dilbilgiselleşme herhangi bir aşamada durabilir ya da “eskimiş” yapının yerine yeni yapı gelmeyebilir (Heine ve Kuteva, 2004, ss. 4-5).

Dilbilgiselleşme soldan sağa, az dilbilgisellikten çok dilbilgiselliğe doğru ilerleyen tek yönlü bir süreçtir. Bu tek yönlülük söylem yapıda başlayıp sözdizim yapısına doğru devam etmekte sonunda ise sıfır birimle sonuçlanmaktadır:

söylem > sözdizim > biçim birim > biçim sesbirim > sıfır (Givón, 1979, s. 79).

Bazı araştırmacılar dilbilgiselliğin bu tek yönlülüğüne itiraz etmekte, sadece soldan sağa değil, aynı zamanda sağdan sola doğru da gelişimlerin görülebileceğini savunmakta, buna dair örnekler sunmaktadır (Kahr, 1976; Jeffers ve Zwicky, 1980; Campbell, 2001; Janda, 2001; Norde, 2001). Ancak araştırmacıların örnekleri dilbilgiselliğin soldan sağa doğru ilerleyen tek yönlülüğüne istisna teşkil etmekte, tek yönlülüğünü çürütememektedir.

Kuramla ilgili şimdiye kadar yapılan çalışmalar farklı görüş açıları ve düşünceleri içerse de bir dil birimin dilbilgiselleştiğinde hangi özellikleri göstereceği noktasında ortak düşünceler mevcuttur. Aşağıdaki maddeler birimin

dilbilgiselleşmeyle geçirdiği değişiklikler sonucu edindiği, araştırmacıların ortak fikirde olduğu özelliklerdir:

1. Anlamsal karmaşıklığını, işlevsel önemini kaybeder.
2. Aynı kategoriye veya diziye ait olan dil birim üyelerinin sayısı azalır. Örnek olarak edatlar öncesinde fiil ya da isim, sıfat, zarf kategorilerindeyken dilbilgiselleşme sonucu sadece edat kategorisine ait olur.
3. Sözcüksel özelliklerini kaybeder, sözdizimsel özellik, önem kazanır.
4. Sözdizimsel çeşitliliği azalır, artık farklı görevlerde kullanılmaz, cümlede yeri sabitleşir.
5. Diğer küçük dil birim üyeleriyle birleşir.
6. Belirgin bağlamlarda zorunlu olarak kullanılmaya başlanır.
7. Fonetik, biçim-sözdizimsel ve semantik olarak diğer birimlerle birleşir.
8. Fonetik özelliklerini kaybeder.
9. Biçim-sesbilimsel durumu şöyle bir evrim geçirir: sesbirim > yanbirim > farklı birim (Heine ve Reh, 1984, s. 67).

1. Dilbilgiselleşme Süreçleri

Dilbilgiselleşme süreçleri bu çalışmada temel olarak Lehmann'ın *Thoughts on Grammaticalization* adlı çalışmasına göre biçim-sözdizimsel olarak değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümü oluşturan edat incelemeleri de bu biçim-sözdizimsel yönetime göre yapılmıştır.

Dilbilgiselleşme farklı kaynak ve aşamalarda başlayıp sonlanabildiği, başlangıç ve bitiş noktaları her zaman belirlenemediği için bir dil birimin dilbilgiselleşip dilbilgiselleşmediğinden ziyade birimin süreç boyunca sahip olduğu dilbilgisellik derecesi önemlidir. Bu dilbilgisellik derecesi de birimin özerklik seviyesiyle ilgilidir. Birimin özerkliği yanındaki birimlere göre sözdiziminde sahip olduğu bağımsızlığıdır. Birim ne kadar özerkse o kadar az dilbilgisel, ne kadar dilbilgiselse o kadar az özerktir. Başka bir deyişle birimin özerklik seviyesi arttıkça dilbilgisel derecesi azalmakta, özerklik seviyesi azaldıkça dilbilgisel derecesi artmaktadır.

Birimin özerklik veya dilbilgisellik derecesi üç temel özelliğe sahiptir. Bunlardan ilki *ağırlıktır* (weight). Bu özellikte birimin ait olduğu sözcük sınıfında ve sözdizimindeki görünürlüğü incelenir. İkincisi *bağlılıktır* (coalescence). Buna göre birimin sözcük türü olarak ait olduğu sözcük sınıfına ve diğer birimlere bağlılığı değerlendirilir. Üçüncüsü ise *değişkenliktir* (variability). Birimin diğer birimlere göre seçimi ve sözdiziminde yerinin değişebilirliği incelenir (Lehmann, 2002, s. 110).

Özerklik derecesinin bu üç özelliği birimin dilbilgisellik seviyesini belirlemede ait olduğu iki sıraya göre uygulanmaktadır. Birinci sıra birimin seçimi olarak da adlandırılan sözdizimine girmeden önceki sıra, dizidir. İkincisi ise birimin birleşimi olarak da adlandırılan sözdizimine girdikten sonraki sıra, dizimdir. Birimin ait olduğu bu sıralarda geçirdiği değişimler dilbilgiselliğin süreçleridir. Buna göre birimin ağırlığı dizisel olarak sahip olduğu fonetik ve anlamsal özelliklerdir; *bütünlüktür* (integrity). Dizimsel olarak sözdiziminde sahip olduğu yapısal boyut, dilbilgisel derecedir; *yapısal alandır* (structural scope). Bir dil birimin anlamsal ve fonetik olarak herhangi bir değişiklik geçirmemiş ve sözdiziminde sahip olduğu yapısal alanın değişmemiş olması birimin özerklik seviyesinin yüksek, dilbilgisel derecesinin ise düşük olduğunu göstermektedir.

Birimin bağlılığı dizisel olarak bağlı olduğu sözcük kategorisini göstermektedir; *dizisellik* (paradigmaticity). Dizimsel olarak ise birimin diğer birimlerle olan bağlılık ilişkisini, birleşme derecesini açıklamaktadır; *bağımlılıktır* (bondedness). Birimin kategori değişikliği, sonrasında kaybı ve diğer birimlere bağlılığının artması neticesinde dilbilgisellik derecesi artmaktadır.

Birimin değişkenliği dizisel olarak yerine diğer bir birimin kullanılıp kullanılmamasıdır; *dizisel değişkenliktir* (paradigmatic variability). Dizimsel olarak birimin değişkenliği ise sözdiziminde diğer birimlere göre yerinin değişebilirliğidir; *dizimsel değişkenliktir* (syntagmatic variability). Birimin değişkenlik derecesi azaldıkça, seçimi zorunlu olmakta sözdizimindeki yeri değişmez duruma geldikçe de özerklik derecesi azalmakta dilbilgisellik derecesi ise artmaktadır.

1. 1. Ağırlık

Birimin dizisel bütünlüğü veya ağırlığı demek sahip olduğu somut varlığı demektir. Bu somut varlığı onun özelliklerini sürdürmesini, diğer birimlerden ayrılmasını, dizi içinde diğer birimlere göre kesin bir belirginlik kazanmasını sağlamaktadır. Bu özellik dilbilgiselleşmede anlamsal ve fonolojik yönler olmak üzere iki yöne ayrılmaktadır. Birimin anlamsal bütünlüğünün azalması anlamsal kayba, fonolojik bütünlüğünün azalması ise fonolojik yıpranmaya ve sonra kayba neden olmaktadır (Lehmann, 2002, s. 112).

Fonolojik yıpranma, *phonological attrition*, *phonological weakening*, *phonetic erosion*, *phonetic loss* gibi terimlerle ifade edilmektedir. Fonolojik yıpranmada birim fonolojik özelliklerini yavaş yavaş kaybeder. Bu parçasal bir kayıp da olabilir. Birimin kullanım sıklığına ve diğer birimlerle olan ilişkilerine göre fonolojik özelliklerinde yıpranmalar meydana gelir.

Fonolojik yıpranma sadece dilbilgiselleşmede görülmez. Dil değişiminin her yerinde görülebilir. Bu diğer değişkenler için de geçerlidir. Değişkenlerin hiçbirisi dilbilgiselleşmeyi belirlemede tek başına yeterli değildir. Fonolojik

yıpranma da dilbilgiselleşmenin oluşmasında diğer değişkenlerle etkileşim halinde olan bir süreçtir (Lehmann, 2002, s. 113).

Birimin anlamsal bütünlüğünün azalmasıyla oluşan anlamsızlaşma, *semantic bleaching*, *semantic loss*, *fading*, *semantic attrition*, *semantic decay*, *semantic depletion*, *semantic reduction*, *semantic impoverishment*, *weakening*, *generalization of semantic content*, *abstraction*, *desemanticization* gibi terimlerle ifade edilmektedir. Dilbilgiselleşmeye başlayan birim bu süreçte yavaş yavaş anlamsal içeriğinde kayıplar yaşamaya başlar. Kuramın temsilcileri bu süreci genel olarak benzer yorumlasalar da sürecin kuram içerisinde önce mi sonra mı yaşandığına dair farklı görüşlere sahiptirler. Heine ve Reh bu sürecin dilbilgiselleşmenin başlangıç aşamasında yaşandığını, sözcüksel birimin önce anlam içeriğini kaybettiğini düşünmektedir (1984, s. 67). Traugott ve Hopper (2003, ss. 95-101) ise dilbilgiselleşmede anlam kayıplarının yaşandığından şüphe olmadığını ama başlangıç aşamasında anlam kayıplarından ziyade anlam değişikliklerinin ve geçişlerinin yaşandığını anlam kaybının dilbilgiselleşme sürecinin sonunda gerçekleştiğini belirtirler. Sürecin ilk başında tamamen bir anlam kaybından ziyade anlam geçişleri söz konusudur. Bu nedenle dilbilgiselleşme sürecine girmiş bir birim birden bire anlamsızlaşmaz, aksine birden çok anlama gelerek anlam genelleşmesi yaşamaktadır.

Anlam kaybının ilk aşamasında birimin anlam kaybına uğramamış sözcüksel kaynağının kullanımdan düşme gerekliliği yoktur. Birim ve bu birimin artık dilbilgisel işlev kazanmış şekli bir arada var olabilir. Anlam kaybı birimin açık kategoriden (sözcük birim) kapalı kategoriye (dilbilgisel birim) veya büyük kategoriden küçük kategoriye geçişine neden olur. Birim bir kere anlam kaybına uğradığında çekim ve yapım eki alma gibi belirgin biçimsel özelliklerini kaybeder (Heine ve Reh, 1984, ss. 36-39).

Anlam kaybıyla fonetik yıpranma birbiriyle paralel ilerleyen süreçlerdir. Her iki süreç birbiriyle etkileşim halindedir. Ancak anlam kaybı neticesinde mi fonetik yıpranma yaşanmakta yoksa fonetik yıpranma neticesinde mi anlam kaybı yaşanmakta bunu belirlemek pek mümkün değildir. Hatta anlam kayıpları süresince hiçbir fonetik kayıp yaşanmayabilir. Anlam kaybı da fonetik yıpranma gibi dilbilgiselleşmenin dışında diğer dil değişimlerinde görülmektedir. Dilbilgiselleşmede anlam kaybı art zamanlı açıdan anlamsal dereceler olarak yorumlanırken, eş zamanlı açıdan ise çok anlamlılık olarak görülmektedir.

Birimin dizimsel ağırlığı veya yapısal alanı birimin oluşmasına yardım eden sözdizimindeki yapısal boyutudur. Birimin bu yapısal boyutu dilbilgisel yapısı tarafından belirlenmektedir. Örnek olarak Türkçe ve Latince durum eklerini düşünelim. Türkçe durum ekleri ad öbeğinden sonraki alanı kapsarken, Latince durum ekleri isimlerdir, bu alanı kapsamaktadır. Birimin dilbilgiselleşme derecesi artıkça yapısal alanı daralmaktadır (Lehmann, 2002, s. 128). Bu süreç

bazı araştırmacılar tarafından *yoğunlaşma* (condensation) terimi ile karşılanmakta ve dilbilgiselleşme sürecinin hepsini kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.

Yapısal alan birimin sözdizimindeki biçimsel varlığı ve dilbilgisel görevidir. Dilbilgiselleşme sürecinde birim bu biçimsel varlığında değişimler geçirmeye başlar. Bu değişimler biçimsel özelliklerine göre büzülmeler olabildiği gibi fonetik veya parçasal kayıplar da olabilir. Ancak yapısal alanın dilbilgiselleşmesinde birim biçimsel değişiklik yaşamak zorunda değildir. Dilbilgiselleşme sonunda birimin biçimsel özelliklerinde hiçbir değişiklik yaşanmamış olmasına rağmen dilbilgisel alanı değişmiş, daralmış olabilir. Bu çalışmada incelenen edat yapılarının yapısal alanları dilbilgiselleşme süreçlerinde daralmasına rağmen edatlar biçimsel kayıp yaşamamışlardır. Ancak çok anlamlı oldukları anlam genelleşmesi yaşadıkları evrede biçimsel olarak farklı eklerle genişlemişlerdir. Dilbilgiselleşmelerinin artmasıyla biçimsel genişlemeleri de durmuştur.

Birimin yapısal alanı ve anlamsal alanı hem dilbilgiselleşme sürecinden önce hem de dilbilgiselleşme sürecinde birbirinden farklıdır. Hatta çoğu zaman dilbilgiselleşme sürecindeki birimin anlamsal yorumu mümkün olmayabilir. Bu nedenle birimin yapısal alanını belirlemede anlamsal ölçütlerden ziyade birimin dilbilgisel derecesi önemlidir.

1. 2. Bağlılık

Dizisellik veya dizisel bağlılık birimin biçimsel ve anlamsal olarak kullanıldığı diziye tümüyle bağlı olmasıdır. Başka bir deyişle dizisellik birimin ait olduğu sözcük sınıfını belirtmektedir. Dilbilgiselleşme sürecine girmiş bir birim dizisini değiştirmeye başlamakta, alt dizilere doğru geçiş yapmaktadır.

Diziselleşmenin bir diğer adı *kategorisizleşme* (decategorialization)dir. Birimler ait oldukları sözcük kategorilerine göre oluşturdukları diziyi büyük, ara ve küçük kategori olmak üzere üçe ayırırlar. Dilbilgiselleşme sürecinde diziselleşme yaşayan birim kullanım sıklığıyla birlikte kademe kademe dizi değiştirmeye, biçimsel ve fonetik olarak belirginliklerini kaybetmeye, kısalmaya başlamaktadır. Birim büyük kategoriden küçük kategoriye doğru değişmektedir:

büyük kategori (> ara kategori) > küçük kategori

Bu şemada büyük kategoriye isim ve fiiller (açık, sözcüksel), küçük kategoriye edatlar, bağlaç, yardımcı fiil ve zamirler (kapalı, dilbilgisel) oluşturmaktadır. Sıfat ve zarflar ise ara kategoriye oluşturur. Küçük kategoriler dilden dile çeşitlilik gösterirken büyük kategoriler isim ve fiil olmak üzere her dilde aynıdır. Ancak sıfatın büyük kategori olması gerektiğiyle ilgili tartışmalar da mevcuttur (Hopper ve Traugott, 2003, s. 107). Türkçede zamirler sahip

oldukları dilbilgisel dereceleri ve fiile bağlanma şekli ile küçük kategoriye değil, ara kategoriye aittir (bk. 3. Bölüm).

Birimin dizi değiştirmesi aniden büyük kategoriden küçük kategoriye doğru gerçekleşmez. Anlam kaybı gibi kategori kaybı da aşama aşama meydana gelmektedir. Yine dizi değişimi sadece büyük kategoriden küçüğe doğru değil, birimin ait olduğu sözcük sınıfına göre dilbilgiselleşme boyunca kendi özelliklerinden verdiği her türlü kayıp kategorisizleşme olarak ele alınabilmektedir.

Dizimsel birleşme veya birimin diğer birime bağlılığı birimlerin birbirine yakınlığıdır. Bu yakınlıkla birim diğer birimlerle bağlantı kurmakta ve sözdizimsel ilişkiler ortaya çıkmaktadır. Birimin bağımlılık derecesi dilbilgisel seviyesine göre yan yana bulunmadan kaynaşmaya kadar çeşitlilik göstermektedir. Terim olarak *bağımlılık* (bondedness) ilk kez Foley tarafından kullanılmıştır (Lehman, 2002, ss. 131-132).

Birimin yanındaki birimle ilişkilerine dayanan bu süreç *morphologization* (Hopper ve Traugott, 2003, s. 140), *affixation* (Heine ve Reh, 1984, s. 35) gibi terimlere de karşılık gelmektedir. Birimin bağımlılığı arttıkça birleşme derecesi de artmaktadır. Bu birleşme aşamaları şu şekilde gösterilir:

sözcüksel birim > klitik > ek

Bu aşamanın başında birim bağımlı değil, sözcükseldir. Dilbilgiselleşmeye başlamasıyla yanındaki birimle yakınlık derecesi artar, klitikleşmeye başlar. Sonraki aşamada artık yanındaki birime tamamen bağıldır, birimin eki olmuştur. En son aşamada ise biçimsel kimliğini tamamen kaybeder, diğer birimin ayrılmaz bir parçası olur, kaynaşır. Bu birleşme derecelerinin gerçekleşebilmesi için birimler arasında en başta dilbilgisel ilişkilerin var olması gerekmektedir. Bu nedenle yan yana olup birleşen ya da birleşme olmasa da birbirine yakın olan birimlerin hepsi dilbilgiselleşmeyle ilgili değildir. Bu nedenle her klitikleşme dilbilgiselleşme neticesinde gerçekleşmeyebilir. Dilbilgiselleşme sürecinde gerçekleşen birleşmede yukarıda da söz edildiği gibi dilbilgiselleşmeye başlamış birimle yanındaki birim arasında dilbilgisel ilişkilerin olması gerekmektedir. Rastlantı, sıralı düzen ilişkileri veya alışkanlık gereği yan yana gelen birimler dilbilgiselleşmeyi yansıtmazlar. Bu nedenle birleşmenin bir önceki aşaması olan klitikleşme her zaman dilbilgiselleşmeyle ilgili olmayabilir ve bu yüzden dilbilgiselleşme için şart değildir. Klitikleşmenin dilbilgiselleşmeden mi yoksa diğer ilişkiler neticesinde mi gerçekleştiğini iyi belirlemek gerekmektedir (Lehmann, 2002, s. 133).

Birimin yanındaki birime bağıllığının artmasıyla gerçekleşen birleşme sonucunda birimler arasındaki sınırlar ortadan kalkmaya başlar, birim ekleştikten sonra kaynaşır ve sonra sıfır birimle sonuçlanır. Bağımsız dil biriminin

dilbilgiselleşmeyle edat olmasını kanıtlayan en önemli süreçlerden biri yanındaki birime bağımlılık derecesidir. Çünkü bu süreçte birim yanındaki birime hem biçimsel hem de anlamsal olarak bağlanmaya, tek başına hareket etme özelliğini kaybetmeye başlamaktadır. Edatlaşmadan önce farklı kategorilerde bulunan birim varlık ve nesnelere yerini tutabilir, yanındaki birimi niteleyebilir, farklı eklerle genişleyebilir. Bu kullanımlarıyla yanındaki birime bağımlı değildir. Dilbilgiselleşmesinin artmasıyla artık bu özelliklerini kaybetmeye başlamaktadır. Biçimsel ve anlamsal olarak yanındaki birime bağlanmıştır. Tek başına hareket etme ve anlam ifade etme özelliğini yitirmiştir. Çeşitli durum ekleriyle yanındaki birime bağlanmış, edatlaşmıştır.

1. 3. Değişkenlik

Dizisel değişkenlik birimlerin seçilebilme ve istenilen bağlamlarda kullanılabilme özgürlüğüdür. Kullanılmak istenen birimler aynı diziye ait olabilecekleri gibi dizi dışı da olabilir. Fakat bu durumda her zaman kısıtlayıcı faktörün bağlam olduğu unutulmamalıdır. Dilbilgiselleşmede dizi dışı kullanım seçeneği ortadan kalkmakta, dizi içi seçim “zorunlu” (obligatory, obligatorification) duruma gelmektedir (Lehmann, 2002, ss. 123-124).

Bir diğer terim karşılığı *özelleşme* (specialization) olan bu süreçte birimin, kullanım sıklığı ve genelleşme neticesinde aynı dizide olduğu diğer birimlere göre kullanımı ve seçimi artmaktadır. Buna bağlı olarak da dilbilgisel yaygınlık kazanmaya başlamaktadır (Hopper ve Traugott, 2003, s. 116). Başka bir deyişle farklı biçimde olan ve anlamsal olarak ince farklarla birbirinden ayrılan birimler bir arada bulunabilir. Kullanım isteğine göre bu diziden bir birim seçilebilir. Dilbilgiselleşme sürecinde ise bu biçimsel seçeneğin çeşitliliği daralmaya başlamaktadır ve en genel dilbilgisel anlam üstlenen, en çok dilbilgiselleşen birimler seçilmektedir (Hopper, 1991, s. 22).

Dizi içinden birim seçiminde daha önce de söz edildiği gibi bağlamın önemli bir etkisi bulunmaktadır. Birim kullanıldığı bağlamlarda şartlı olarak zorunlu veya mutlak olarak zorunlu kullanılabilir. Birimin zorunluluk derecesi kullanıldığı bağlama göre artar; yani birim ne kadar geniş bağlamda kullanılırsa o kadar zorunlu olmaya başlamaktadır (Lehmann, 2002, s. 125). Aynı dizi içinde yer alan birbirine yakın anlamlı *aşnu* ve *öñre* edatları biçimsel, işlevsel ve anlamsal olarak hemen hemen benzer özelliklere sahip olmalarına rağmen *öñre* biriminin kullanımı incelenen metinlere göre *aşnu* biriminden daha yaygındır. Bu durum *öñre* biriminin seçim fazlalığıyla genelleştiğini ve buna dayanarak *aşnu* birimine göre kullanım zorunluluğunun daha çok artacağını göstermektedir.

Birimin dizimsel değişikliği sözdizimindeki serbestliğidir ve bu serbestlikle birlikte kendi bağlamı içinde yerinin değişebilirliğidir. Birimin dilbilgiselleşmesi temel olarak diğer yapılara göre yerinin değişkenliği ile

ilgilidir. Dizimsel değişkenlik azalırken dilbilgiselleşme artmaktadır (Lehmann, 2002, s. 140).

Bir diğer terim karşılığı *permutation* (Heine ve Reh, 1984, s. 28) olan dizimsel değişiklikte dilbilgiselleşme sonucu birimin yeri sabitlenmektedir. Dilbilgiselleşmiş birimin dizimsel değişikliğinin azalmasıyla birlikte yeri sabitlenerek ilişkide olduğu birimle sınırları gevşemeye başlamaktadır. Dilbilgiselleşmesinin henüz ileri aşamalarında olmayan dil birim sözdiziminde farklı görevleriyle farklı yerlerde kullanılabilirken dilbilgiselleşmesinin artmasıyla bu farklılık ortadan kalkmakta ve yeri sabitleşmektedir. Bu dilbilgiselleşme süreçleri birbirleriyle sürekli etkileşim ve ilişki halindedir. Birbirlerinden bağımsız değildir.

2. Dilbilgiselleşmeye Göre Edat Kavramı

İsim ya da fiillerin bu isim veya fiil özelliklerini dilbilgiselleşmeleri sonucunda aşama aşama kaybetmeleriyle kendinden önceki isim veya isim soylu sözcüğe anlamsal olarak her zaman, biçimsel olarak ise çoğu zaman bağımlı olmasıyla oluşan, bağlandığı sözcükle birlikte başka birimlerle sözdizimsel ve anlamsal ilişkiler kuran birimlere *edat* denir. Yapılan araştırmalarda edat kavram alanı olarak farklı boyutlarda incelenmiş, bazı araştırmacılar bu boyutu çok geniş kapsamlı işlerken bazıları da dar bir kapsam alanı olarak değerlendirmiştir. Edat kavramının bu şekilde farklı ele alınmasının nedenlerinden biri araştırmacılar arasında farklı gramer anlayışlarının benimsenmiş olmasıdır. Buna göre Arap gramerciliğini esas alan araştırmacılar (Ergin, 1985, ss. 348-365; Gabain, 2000, ss. 93, 104; Gülensoy, 2000, s. 425; Hacıeminoğlu, 1971, s. 1; Güneş, 1996, s. 221; Eraslan, 2012, ss. 273, 296) *bağlaç*, *ünlem*, *hitap*, *soru* gibi farklı sözcük gruplarını tek başlarına “anlamları” olmadığı ve “çekime girmedikleri” gerekçeleriyle “edat” kavramı altında sınıflandırmışlardır. Batı gramerciliğini benimseyen araştırmacılar ise edat kavramını diğer araştırmacılar gibi geniş kapsamlı değerlendirmemiş, başka kategorilere ait olan sözcükleri edat kavramı içine dahil etmeyerek yalnızca kendinden önceki sözcüğe bağlı olan birimleri edat olarak ele almışlardır. Korkmaz (2007, s. 1049), Bilgegil (1984, s. 220), Ediskun (1985, s. 204), Banguoğlu (2007, s. 385), Topaloğlu (1989, s. 138), Atabay, Kutluk ve Özel (1983, s. 132), Hengirmen (1995, s. 167), Emre (1945, s. 143), Demir ve Yılmaz (2010, s. 225), Li (2004, s. 57) gibi araştırmacılar edat kavramını bu şekilde değerlendirmiştir.

Edat kavramının sınırlarının tam olarak çizilememesinin bir diğer nedeni bazı araştırmacıların dil birimlerini *asıl sözcükler* (anlamlı sözcükler) ve *yardımcı sözcükler* (görevli sözcükler) olmak üzere yalnızca iki sınıfa ayırmalarıdır. Buna göre Türkçe sözcükler genel olarak *isim*, *fil* ve *edat* olmak üzere üç temel gruba ayrılmakta, isim ve fiiller *asıl sözcükler*, edatlar ise *yardımcı sözcükler* sınıfına dâhil edilmektedir. Yalnız bu sınıflandırmalarda da edatlar yine edat genel

başlığı altında *bağlaç*, *ünlem* gibi diğer görevli sözcükleri de içerecek şekilde değerlendirilmiştir; Ergin (1985, s. 217), Grönbech (2011, ss. 18, 30), Deny (1943, ss. 147-148), Eraslan (2012, s. 120) gibi. Korkmaz ise temelde bu sınıflandırmalara benzemekle birlikte ünlemlerin sözcükler içinde ayrı bir yeri olduğunu bu nedenle ayrı değerlendirilmesi gerektiğini dile getirerek sözcükleri üç gruba ayırmıştır. Edat ve bağlaçları *görevli kelimeler*, ünlemleri ise *anlamli-görevli kelimeler* olarak sınıflandırmıştır (2007, s. 1049).

Diğer bazı araştırmacılar ise sözcükleri bu şekilde üç gruba ayırmadan görevlerine göre *ad*, *sıfat*, *adıl*, *eylem*, *belirteç*, *ilgeç*, *bağlaç*, *ünlem* olmak üzere sekiz grupta değerlendirmişlerdir; Gencan (1971, s. 125), Banguoğlu (2007, s. 152), Atabay, Kutluk ve Özel (1983, s. 24). Kononov sözcüğün hangi türle ilgili olduğunun bir tek belirtiyeye göre değil biçim, sözdizimi ve anlam açısından özelliklerin bütününe göre ortaya çıktığını belirttiği çalışmasında sözcüklerin oluşumunda dilbilgiselleşme etkisinden söz etmese de bu açıklamasıyla sözcüklerin dilbilgiselleşme süreçlerinde oluştuğunu gösteren en yakın açıklamayı yapmıştır. Buna göre Kononov sözcükleri *ad*, *sıfat*, *sayı sıfatı*, *adıl*, *eylem*, *zarf*, *postpozisyon*, *bağlayıcı*, *edat*, *ünlem* ve *yansıma sözcükler* olarak on bir grupta incelemiştir. Ancak sonra yine bu on bir sözcüğü *anlamli sözcükler* (isim, fiil ve zarflar), *anlamsız sözcükler* (postpozisyon, bağlayıcı ve edat) olarak ikiye ayırmış, ünlem ve yansıma sözcükleri bu iki grubun dışında değerlendirmiştir (Aksan, 1983, s. 23; Tekin, 1959, s. 339).

Dil birimlerini yalnızca anlam veya görevine göre sınıflandırmak *anlamli sözcüklerin* sanki görevinin olmadığı ve *görevli sözcüklerin* ise tamamen anlamsız olduğu algısına neden olduğu gibi bu iki grup arasında hiçbir dil olayının gerçekleşmediği, görevli sözcüklerin adeta birden bire ortaya çıktığı gibi bir yanılsamaya sebep olmaktadır. Kaynak olarak isim veya fiillerden türeyen dil sistemini oluşturan bütün diğer dil birimler, alıntı birimler hariç, bu isim ve fiillerin dilbilgiselleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Birimlerin dilbilgiselleşmesi ise sadece birimlerin anlam ve görevleri kaynaklı olmayıp dilbilgiselleşmeleri de birden bire gerçekleşmemektedir. Birimlerin temel kaynakları olan isim ve fiillerin kimisi dilbilgiselleşme süreçlerinde anlamında, görevinde kayıplar yaşarken biçiminde hiçbir kayıp yaşamamakta, kimisi anlam, görev ve biçiminde kayıplar yaşamakta, kimisi ise anlam, görev ve biçiminde kayıplar yaşamaması sonucu başka birimlere bağlanabilmektedir. Buna göre her bir birimin geçirdiği dilbilgiselleşme süreci farklı olması nedeniyle ve dilbilgiselleşme devam eden, kendini tekrar eden döngüsel bir süreç olması sebebiyle birimlerin dilbilgiselleşip dilbilgiselleşmediğinden ziyade dilbilgiselleşme dereceleri hem birimlerin mevcut durumunu ortaya çıkarmakta hem de böylelikle diğer birimlere göre sözdiziminde yerinin belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Birimlerin dilbilgiselleşme dereceleri ise yukarıda da söz edildiği üzere üç özelliğe bağlıdır: 1. *Ağırlık*: birimin fonetik ve anlamsal

Kaynak olarak büyük kategoriye ait olan isim veya fiilden türeyen edat, dilbilgiselleşme sürecinde önce ilk ara kategori birimlerinden zamir, sıfat veya zarf kullanımlarında görülmektedir. Daha sonra dilbilgiselleşmesinin artmasıyla ikincil edata ve en son da edata dönüşmektedir. Birimlerin edatlaşma süreçleri büyük kategoriden itibaren görülebildiği gibi ara veya ikincil ara kategoriden itibaren de görülebilir. Bazen de birim sanki doğrudan edat olarak ortaya çıkmış gibi birimin önceki kullanımları belirlenemeyebilir. Bu değişim ve dönüşümler birbirinden kesin ve belirgin sınırlarla ayrılmamakta, birimin edata dilbilgiselleşmesi demek artık diğer birimlerde kullanılmadığı anlamına gelmemektedir. Birim edat olarak kullanıldığı gibi zarf, sıfat veya isim kategorilerinde de kullanılmaya devam edilebilir. Edatların kavram alanını belirlemede bu kullanım özellikleri de araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuş, bu özellikleri gösteren edatların bu durumda edat olup olmadığı noktasında görüş farklılıkları yaşanmıştır. Bu konuda Karahan *Türk Gramerinin Sorunları* toplantısında şu düşüncelerini dile getirmiştir:

Sonra ve önce kelimeleri. Gramer kitaplarımızda *sonra* ve *önce* kelimelerinin çekim edatı olduğu yazılır. Mesela *gittikten sonra şöyle oldu* cümlesinde *sonra* çekim edatı kabul edilir. Biz aynı grubu *gittikten az sonra* şekline çevirelim. *Gittikten sonra* ve *gittikten az sonra* şeklini şöyle bir mukayese edelim, hiç çekim edatı az gibi bir sınırlandırıcı olabilir mi? Alamaz, mümkün değil. O halde sonra acaba edat mı yoksa zarf mı? *Gittikten az sonra* örneğinde *sonra* zarf olarak kullanılan bir isimdir. Başına gelen az da o zarfı destekleyen ikinci bir zarftır. O zaman *sonraya* çekim edatı mı diyeceğiz yoksa zarf mı diyeceğiz? (Karahan, 2011, s. 564).

Karahan'ın bu tespitleri edatların dilbilgiselleşme süreçlerinde hangi kullanımlardan geçtiğini oldukça net bir şekilde göstermektedir. Edata dilbilgiselleşen *sonra* sözcüğü aynı zamanda önceki kullanımlarını da devam ettirmektedir. Birimin edatlaşması demek artık diğer kullanımının görülmeceği anlamına gelmemektedir. Hatta birim daha ileri derecede dilbilgiselleşerek ekleşebilir, ama edat ve diğer kullanımları da varlığını sürdürmeye devam edebilir ya da etmeyebilir. Bunu dilin gelişim seyri ve dil sisteminin seçimi gösterecektir.

Dilbilgiselleşerek edatlaşan birimlerin anlam alanları değişip daralmakla birlikte bu onların tamamen anlamsız birimler olduğunu göstermemektedir. Dilbilgiselleşme sürecinde çok anlamlılıkla anlam genelleşmesi yaşayan birimde edatlaşma boyunca anlam değişimleri, geçişleri ve kayıpları görülmektedir. Elbette önceki ve ilk kullanım anlam alanına sahip olmamakta, her bir dilbilgiselleşme evresinde farklı anlamlara gelmektedir. Dilbilgiselleşmesi arttıkça daha çok soyutlaşmakta, kendi anlamını tam olarak kaybetmemekle birlikte artık yanındaki birimle birlikte anlam ifade etmeye başlamaktadır. Bu nedenle edatlar tamamen anlamsız birimler değil,

dilbilgiselleşmeleri nedeniyle anlam alanları soyutlaşan, daralan, farklı anlam derecelerine sahip olan birimlerdir.

İsim ya da fiillerin bu isim veya fiil özelliklerini dilbilgiselleşmeleri sonucunda aşama aşama kaybetmeleriyle oluşan edatların meydana gelmeleri diğer araştırmacılar tarafından genellikle “kalıplaşma” veya “donma” olayı olarak açıklanmıştır. Hacıeminoğlu *Türk Dilinde Edatlar* adlı çalışmasında edatların “kalıplaşarak” nasıl meydana geldiğini açıklamış, dilbilgiselleşmeden hiç söz etmese de isim veya fiillerin zamanla yeni anlamlar kazanıp kalıplaşmasıyla edatların meydana geldiğini belirterek kısmen de olsa edatların dilbilgiselleşerek oluştuğunu belirtmiştir. Ancak bu oluşumu sadece “anlamsal aşınma” olarak açıklamıştır (Hacıeminoğlu, 1971, s. VII). Yukarıda da açıklandığı üzere bu sadece anlamsal bir olay değil, birimin bütün kullanım özelliklerini kapsayan anlamsal, biçimsel, sesbilimsel, sözdizimsel, bağlamsal bir süreçtir. Bir diğer araştırmacı Korkmaz edat oluşumu hakkında Hacıeminoğlu ile benzer görüşlere sahiptir (2007, ss. 1050-1055). İskakov’un edat oluşumuyla ilgili yaptığı açıklama edatların dilbilgiselleşmeyle oluştuğunu gösteren en yakın açıklamadır. Molgajdarov “Türk Dillinde Edat Kaynaklı Bir Ek” adlı çalışmasında edat oluşumunu A. İskakov’dan şu şekilde aktarır:

İlk olarak müstakil sözlerin genel leksikolojik anlamlarının belirsizleşerek semantik özgürlüğünden ayrılıp gramerlik şekillere sahip olmasıdır. Yani asemantikleşme yoluyla gerçekleşmiştir. İkinci olarak müstakil kelimelerin her türlü gramer göstergeleri kendisinin bölünmeyen parçaları olarak içeriğine alınıp o şekilde eskimesidir. Yani şekil bozulması yoluyla gelişmiştir. Üçüncü olarak müstakil söz grubundan bazı sözlerin birer birer yardımcı sözler grubuna dönüşmesi ve onların cümlede ayrı bir öge olarak görev alamaması, her zaman, mutlaka bir sözle birleşerek birleşik ögeler içeriğinde kullanılmasıdır. Yani işlevsiz kalma yoluyla gelişmesidir (Molgajdarov, 2007, s. 76).

Edatların oluşumunu bu şekilde üç yolla açıklayan İskakov, dilbilgiselleşmeden hiç söz etmese de bahsettiği üç yol da dilbilgiselleşmede gerçekleşen süreçlerdir. Asemantikleşme dediği birimin anlam kayıpları yaşaması, şekil bozulması olarak adlandırdığı birimin fonetik veya parçasal kayıplar geçirmesi, işlevsiz kalma şeklindeki tarifi ise birimin kategori kayıpları geçirerek yanındaki birime bağımlı olmaya başlamasıdır. Yalnız dilbilgiselleşmede bu üç yol İskakov’un açıkladığı gibi ayrı olaylar şeklinde değil, birbirine paralel veya geçmiş şekilde gerçekleşmektedir. Ayrıca dilbilgiselleşme bu yollara ilave diğer başka yolları da içermektedir.

Dilbilgiselleşme sonucu oluşan edatların özellikleri buna göre şu şekildedir:

1. Kaynak olarak isim ya da fiilden türeyen edatlar doğrudan isim ya da fiilden edatlaşmamış mutlaka zarf, sıfat, ikincil edat gibi ara kategorilerden geçerek edatlaşmıştır.

2. Ara kategorilerden sonra edatlaşan birim aynı zamanda bu ara kategorilerde kullanılmaya devam edilebilir.
3. İkincil edat kullanımlarında farklı eklerle genişleyebilir (bk. ikincil edat).
4. Edatlar soyut anlamlı birimlerdir. Tamamen anlamsız değildir. Dilbilgiselleşmeleri süresince anlam alanlarında daralma ve kayıplar yaşayarak bağlandığı birimle birlikte anlam ifade etmeye başlasalar da bu onların tamamen anlamsız birimler olduğunu göstermez.
5. Önündeki birime anlamsal olarak her zaman biçimsel olarak ise çoğu zaman bağımlı birimlerdir.
6. Edatlar hiçbir ekle genişlemezler, basit yapıdadır.
7. Bağımlı olduğu birimle diğer birimler arasında anlamsal ilişkiler kurar.
8. Fiil doğrudan değil, bağımlı olduğu birimle birlikte bağlanır.
9. Dilbilgiselleşmeyle geçirdiği bu değişimler sonucu özerklik derecesi azalırken dilbilgisel derecesi artmıştır.

2. 1. İkincil Edat

Bağımlı birimler olan edatların kavram alanı ve özellikleri açıklanırken araştırmacıların özellikle üzerinde durduğu ve hem fikir olduğu noktalardan birisi edatların hiçbir ekle genişlememiş ve genişlemeyecek olduklarını belirtmeleridir. Ancak bu konuda problemlili olan kısım ise edat özellikleri gösterdiği halde başka eklerle genişleyen yapıların var olmasıdır. Bu durumda bu yapılara ne deneceği ve hangi sözcük grubuna dâhil edileceği edat çalışmalarının tartışmalı olan konusudur. Edatla ilgili çalışmalarda ve Türkçe dilbilgisi kitaplarında bu yapılar genellikle edat kabul edilmediği için *edat benzeri sözcükler* olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada bu yapılar edata doğru dilbilgiselleşme sürecinde ara basamaklardan biri olduğundan dolayı *ikincil edat* olarak isimlendirilmiş ve değerlendirilmiştir. Bu çalışmada ikincil edat terim ve kavram alanının oluşturulmasında Lehmann'ın isim durum eklerinin dilbilgiselleşme evrelerini açıkladığı "Grammaticalization: Synchronic Variation and Diachronic Change" (1985) adlı çalışması temel kaynak olmuştur. Lehmann bu çalışmada ikincil edatları isim durum eklerinin dilbilgiselleşme sürecinde isim ve tamlayıcısının birleşmesinden sonra ortaya çıkan ikinci devrede göstermiştir. Bu çalışmada ise ikincil edatların Türkçe sözcük gruplarındaki yeri ve diğer sözcük gruplarından farkları belirlenmiştir.

Kaynak olarak isim veya fiillerin dilbilgiselleşmesiyle oluşan edatlar bu dilbilgiselleşme süreçlerinde doğrudan isim veya fiillerden dilbilgiselleşmediği, mutlaka ara kategori evrelerinden geçerek edatlaştığı bir önceki bölümde açıklanmıştı. İşte bu ara kategorilerden biri de ikincil edat kategorisidir. Zamir, sıfat ve zarfların oluşturduğu ara kategoriyle edat küçük kategorisi arasında

bulunan ikincil edat kategorisinde birim, ilk ara kategoride ağırlıklı olarak hangi görevde kullanılıyorsa bu görev ve aynı zamanda önceki görevlerdeki kullanım özellikleriyle edat özellikleri arasında geçiş özelliklerine sahiptir. İkincil edatların dilbilgiselleşmede yeri şu şekildedir:

büyük kategori > ara kategori > ikincil ara kategori > küçük kategori
 isim, fiil zamir, sıfat, zarf ikincil edat edat

İkincil edatlar önceki kategorilerle küçük kategori arasında özelliklere sahip olduğundan bir yandan önündeki birime bağlandığı gibi diğer yandan başka eklerle de genişleyebilmektedir. Bu nedenle yapı olarak karmaşıktır. Anlam olarak ise tam olarak soyutlaşmamıştır. Dilbilgisel anlam ifade etmezler. Araştırmacılar özelinde bakıldığında bu yapıları Korkmaz, *edat gibi kullanılan adlar* başlığı altında değerlendirerek bu yapılar hakkında şunları söylemiştir:

Bazı gramerlerde ön, alt, üst, yan, ara gibi yer yön gösteren kelimelerin kendilerinden önceki adlar ile oluşturdukları belirtili veya belirtilsiz ad tamlamaları da edat olarak kabul edilmiştir. Batı dillerinde preposition ve post-position'ların etkisinden gelen bu sınıflandırma Türkçe için doğru sayılmaz. Çünkü, yer yön gösteren bu sözlerin dilimizde edatlardan farklı olarak kendi başlarına bağımsız birer anlamları vardır. Tıpkı öteki adlar gibi iyelik, çokluk ekleri; yükleme bulunma, yönelme, çıkma durumu gibi ad çekimi ekleri alabilirler ve türetmelere girebilirler. Böylece gerçek edatlar kendilerinden önceki kelimelerle birer edat grubu oluşturdukları halde, edat gibi kullanılan adlar, yalnızca ad tamlaması oluştururlar. Bu sebeplerdir ki, bunlar gerçek edatlar olmayıp, dilin ihtiyaç gösterdiği durumlarda edat gibi kullanılabilen adlardır (Korkmaz, 2007, s. 1084).

Vücut parçalarından gelişen bu ilişkisel isimler dilbilgiselleşme sürecine girmeleriyle çoğunlukla ara kategorilerden zarf görevinde kullanılmış, daha sonra ikincil edat kategorisine geçmiştir. Zarf göreviyle yer yön belirtmekte, çekim ekleri almakta, uzamsal ilişkileri açıklamakta ve fiille doğrudan ilişki kurmaktadır. İkincil edat kategorisinde ise bir yandan önceki kategori kullanım özelliklerini devam ettirerek çekime girerken bir yandan da önündeki birime bağlanarak edat özellikleri göstermeye başlamıştır. Biçimsel olarak iyelik ve durum eki aldıkları için karmaşık bir yapıya sahiptir. Anlamları henüz dilbilgisellik seviyesinde soyutlaşmamıştır. Dilbilgiselleşmelerini sürdürmekle birlikte bu birimlerin ilişkisel isim olarak da kullanımları devam etmektedir. Ancak edatlar “tek başlarına anlamları olmayan” birimler olarak kabul edildiğinden, bu ikincil edatların ise kaynak biçimleri de tek başlarına anlam ifade edecek şekilde kullanımda olduğundan bu yapılar “anamlı” ve “isim” olarak değerlendirilmektedir. Bu durum da bu ve benzeri yapıların hangi kategoriye ait olması gerektiği konusunda tartışmalara neden olmaktadır. Ergin *son çekim edatlarına yardımcı tabirler* başlığıyla konuyu şu şekilde ele almıştır:

...*hakkında, yüzden, yüzünden, üzerine, yandan, taraftan, tarafından, bakıma, bakımdan, bakımından, yönden, yönünden, cihetle, suretle, suretiyle, sebeple, sebebiyle* gibi kelimelerin kullanım ve bilhassa fonksiyon bakımından son çekim edatlarına yakın bir durumda olduklarını da belirtmeliyiz. Hepsi çekimli, ekli veya edatlı olan bu kelimeler isim olarak manalarını kaybettikleri ve ekleri, edatları klişeleştiği nispete son çekim edatlarına yaklaşırlar. Bugünkü durumları ile bunlara şimdilik son çekim edatlarına yardımcı tabirler adını verebiliriz. Bu arada yabancı dillerin tesiriyle birçok defa son çekim edatı olarak gösterilen *ön, arka, alt, üst, yan, sağ, sol* gibi yer ve yön isimlerinin son çekim edatları olmadıklarını da kesin olarak belirtmeliyiz. Bunlar arkalarına geldikleri isimlerle tamlama teşkil eden ve tamlama çerçevesi içinde iyelik ve hal ekleri ile kullanılan isimlerdir. Edatların isim, kelime manası taşımamalarının ve bilhassa çekimsiz unsur olmalarının esas olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır (Ergin, 1985, s. 373).

Ergin ilk söylediği birimleri edatlara yakın birimler olarak değerlendirirken ikinci gruptaki birimleri hiçbir şekilde edat kategorisine yaklaştırmamıştır. Birimler arasındaki farklılık dilbilgisel derecelerinden kaynaklanmaktadır. İlk gruptakilerin dilbilgiselleşme derecesi ikinci gruptakilerden daha fazladır. Dilbilgiselleşme derecesi yüksek olan ilk gruptaki birimler ikinci gruptakilere göre daha soyut anlamlıdır. Artık tek başlarına anlam ifade etme özelliklerini kaybetmeye başlamışlardır. İsim, zarf gibi diğer görevlerde kullanımları önemli ölçüde azalmış, yanındaki birime bağlı olarak kullanımları artmıştır. Her iki gruptaki birimler çeşitli eklerle genişleseler de ilk gruptakiler artık yalnızca belirli ekleri aldıklarından “kalıplaşmış” ifadeler olarak kabul edilirken ikinci gruptakiler henüz bu “kalıplaşma” evresinde olmadığı için çekime girmeye devam eden birimler olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle Ergin ilk gruptakileri edat benzeri sözcükler olarak kabul ederken ikinci gruptakileri edat gibi kullanılsalar dahi kesinlikle edat kategorisinde değerlendirilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Bu birimlerin hangi kategoriye ait olduğunu tespit etmede en önemli unsurun kullanıldığı bağlam olduğu unutulmamalıdır. Ercilasun ve Karahan *Türk Gramerinin Sorunları* toplantısında şunları dile getirmiştir:

Fransızcada, İngilizcede Rusçada bunlar (üst, alt, yan, iç gibi isimler) “prepositionlarla” ifade ediliyor...*elin içi, dışı, masanın altı, masanın üstü*...bunları Türkçe isim tamlamasıyla yapıyoruz...Ama *hakkında* kelimesinde biraz fark var. *Hakkında* veya *bir şeyin üstünde konuşmak, bir şeyin üzerinde konuşmak. Bir şeyin hakkında konuşmak* orada biraz fark var. Her ne kadar yapı bakımından konu, diyelim ki *edat hakkında* dediğimiz zaman *edat hakkı*...yani bir isim tamlaması, ondan sonra lokatif eki geliyorsa da orada bir kalıplaşma var. *Edat üstünde konuşmak, edat hakkında konuşmak, edat üzerine konuşmak* veya *edata dair konuşmak*. Yani oradaki *hakkında, üstünde, üzerine* bunlarda kalıplaşma

var... Bunlar nereye girecek? Edat gibi kullanışlar bunlar ama nereye girecek? (2011, s. 578)

Ercilasun'un *masanın üstü* yapısını tamlama olarak kabul ederken *edat üstünde konuşmak* yapısını "orada başka bir şey var, kalıplaşma var" sözleriyle ifade etmesinin nedeni yine her iki örnekteki *üst* sözcüğünün dilbilgisel derecesinin farklı olmasıdır. Aslen ilişkiyel isim olan *üst* biriminin ilk örnekte bu isim özellikleri daha belirginken ikinci örnekte daha çok dilbilgiselleşmesi sebebiyle bu isim özelliklerini kaybetmiştir. Bundan dolayı ilk örnekte birimin dilbilgisel derecesi daha düşük, diğerinde daha yüksektir. Yine ikinci örnekte birim daha soyut, daha dilbilgisel anlamdadır. Bu nedenle araştırmacılar arasında ilk yapı "tamlama" olarak kabul edilirken, ikinci yapı "kalıplaşma" olarak kabul edilmektedir. İkincil edatlar dilbilgisel derecelerinin artmasıyla anlam olarak daha çok soyutlaşmaya başlarlar ve artık bir sonraki aşamada başka eklerle genişlemeyerek önündeki birime daha çok bağlanır, edatlaşırlar. Aynı toplantıda Karahan da Ercilasun'un örneğine benzer bir örnekle bu yapıların nasıl değerlendirilmesi gerektiği sorununa dikkat çekmiştir (2011, s. 563).

Bu karışıklığa benzer durum Eski Uygur Türkçesi edatlarını sınıflandırmada da yaşanmaktadır. Örnek olarak *taş* "dış, dışında" birimi ikincil edat evresinde farklı eklerle genişlediği için bu durum araştırmacıların birimin bu biçimlerini farklı edat olarak değerlendirmelerine sebep olmuştur. Bu nedenle Gabain *taşın* (2000, s. 98), Hacıeminoğlu *taşGaru* (1971, s. 88), Eraslan *taş, taşkaru, taşın* (2012, ss. 303-304) biçimleriyle birimi edat olarak ele almıştır. Li *taş* biçiminin edat gibi kullanılan bir sözcük olduğunu belirtmiş, *taşgaru* biçimini ise Çağatay Türkçesi döneminden itibaren örneklendirmiştir (2004, ss. 453, 727). Clauson birimin "dış, dışarı" anlamlarına karşılık geldiğini, sıfat veya zarf görevinde bulunduğunu belirtmiş edat görevinden söz etmemiştir. Erdal birimi ilişkiyel isim yapıları bölümünde değerlendirmiştir (2004, s. 406). Araştırmacıların farklı biçimlerde değerlendirdikleri bu yapıların hepsi *taş* biriminin ikincil edat kullanımlarıdır.

Yabancı araştırmacılar tarafından yazılan Türkçe dilbilgisi kitaplarında ikincil edatlar anlamlarına, genişledikleri eklerle, önündeki birimlere bağlanma biçimlerine göre sınıflandırılarak incelenmiştir. Ancak bu yapıların nasıl oluştuğu konusunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu yapılar için Lewis (2000, s. 87) *secondary postposition*, Kornfilt (1997, s. 425) *fake postposition*, Underhill (1976, s. 233) *postpositional constructions*, Göksel ve Kerslake (2006, s. 221) ise *possesive-marked postpositions* terimlerini kullanmıştır.

Bu incelemelere göre ikincil edatların özellikleri şu şekildedir:

1. İkincil edatlar edata doğru dilbilgiselleşmede ara kategoriyle (zahir, sıfat, zarf) küçük kategori (edat) arasındaki aşamayı oluşturur.

2. Ara kategoriyle küçük kategori arasında geçiş özelliklerine sahiptir. Buna göre bir taraftan farklı eklerle genişlemeye devam ederken diğer taraftan önündeki birime anlamsal ve biçimsel olarak bağlanır.
3. İkincil edat olarak kullanılması artık diğer kategorilerde kullanılamayacağı anlamına gelmez. Diğer kategorilerde de kullanılmaya devam edilir.
4. Karmaşık yapıya sahiptir.
5. Anlam alanı dilbilgisellik derecesinde soyut değildir.
6. Bu özelliklerine göre dilbilgiselleşme süresince özerklik derecesi düşerken dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3. Edat İncelemeleri

Bu bölümde dilbilgiselleşme ve dilbilgiselleşme süreçlerine göre açıklanan edat ve ikincil edat kavramlarına örnek olarak Eski Uygurca *aşnu* ve *aşnuya* yakın anlamlı *öyre* birimleri incelenmiştir. Dilbilgiselleşme süreçlerinde de açıklandığı üzere bir birimin dilbilgiselleşmesini belirleyen süreçlerden biri de birbirine yakın anlamlı birimlerin kullandıkları bağlamlarda seçim serbestliğinin ortadan kalkarak birim(ler)in zorunlu kullanılır duruma gelmesidir. Bu nedenle *aşnu* ve *aşnuya* yakın anlamlı *öyre* birlikte incelenmiştir.

3. 1. Aşnu

Köken olarak *aşun-* “önce gelmek” fiilinden -u zarf fiil ekiyle türeyen *aşnu* birimi Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren görülmekte, Orhon Yazıtlarında kullanılmamaktadır. İncelenen metinlere göre ağırlıklı kullanımı zarf olan *aşnu* farklı şekil, görev ve anlamlarda kullanılmıştır. Buna göre *aşnu* “önce”, *aşnuça* “önce, daha önce, önceleri”, *aşnuki* “önceki”, *aşnurak* “baştan, önceden”, *aşnukan* “önceden, önceki gibi”, *aşnukılar* “öncekiler” biçim ve anlamlarında zarf, sıfat, zamir görevlerinde; *aşnuça* “-dAn önceleri, -den önce” ikincil edat ve *aşnu* “-dAn önce” biçim ve anlamında edat görevinde tanıklanmıştır. İkincil edat ve edat görevinde tamlayıcısına -DA bulunma durum eki ile bağlanmıştır. Kendisine yakın anlamlı *öyre* birimiyle ikileme oluşturmuştur.

3. 1. 1. Ağırlık

Dizisel ağırlık veya bütünlüğün fonetik kısmında *aşun-* fiilinden türeyen *aşnu* birimi iç seste -u- sesbirimini kaybetmiştir. Ancak birimin *aşnu* biçiminde kullanımı tanıklanamamıştır:

1. (Abh.Sho. 3082.)...azuça yme kök kalık idiş teg erür üçün sığurdaçı anın aşnu sözlemiş ol...

“...yine gök çanak çömlek gibi olduğu için toplayıcı onu önceden söylemiş...”

2. (İK P LXV.2 -5)...buğası aşnu önüp teginig yumburu yatğurup dört adakın inleyü kölitdi turdı...

“...boğası önce çıkıp yan durup dört ayağıyla eğildi durdu...”

3. (AY 536/1-2)...aşnukı törüçe kılıp bo daranıg sözlesünler...

“...önceki kanuna (göre) bu Daranı uyarlayıp söylesinler...”

Dizisel ağırlığın anlamsal kısmında dilbilgiselleşmenin ilk aşamalarında anlam geçişleri ve değişiklikleri geçirerek “ilk önce, önceleri, daha önce, önceki, baştan, önceden; öncekiler” anlamlarına karşılık gelmektedir:

1. (Jut.Sek.T-2.14.)... itig yaratıg kılgalı saşınсар aşnuça bo nom bitigig oqızun...

“...harekete geçirecek (şeyleri) düşünürse ilk önce bu kanun kitabını okusun...”

2. (Abh.Sho. 144.)...alku tüzünler kuvrağında anın aşnuça ögüp edgülerin basa...

“...bütün asiller topluluğunda önceleri onun iyiliklerini düşünüp sonra...”

3. (HT M.ÖL. 1635-1639)...yüz kata tumlıgda isigde irklep kragularıg salkumlarıg yorıdı aşnukılar izince...

“...yüz kat soğukta sıcakta kırığılara çığlere basıp öncekilerin izince yürüdü...”

Bu kullanımların ilk ikisinde zaman belirtmekte, üçüncüsünde ise varlıkların yerini tutmaktadır. Dilbilgiselleşmenin ilerleyen sürecinde anlam kayıpları yaşayarak tek başına anlam ifade etme özelliğini kaybedip önündeki tamlayıcısıyla birlikte “-dAn önceleri, -dAn önce” anlamlarını karşılar olmuştur:

1. (AY 185/9-11)...yüz ming asankı kalp üdlerte aşnu bo yirtünçü yir suvda..

“...yüz bin Asamkhyeyakalpa zamanlardan önce bu dünya yer ve suda...”

2. (TT V B/58)..ed tavarıg başda aşnu işletürler...

“...serveti baştan önce işletirler...”

3. (Abh.Sho. 1805.) ...munda aşnuça kim sözlegü erti...

“...bundan önce kim söyleyecekti...”

Dizimsel ağırlığı oluşturan yapısal boyutunda dilbilgiselleşme süresince iç seste kayıp yaşayarak *aşnu* biçimine değişmiş, bu biçimi de *-ça*, *-kı*, *-rak*, *-kan* ekleriyle genişlemiştir. Bu eklerle birlikte kullanımında zaman, sıra belirtme, varlıkların yerini tutma özellikleriyle daha geniş bir yapısal alana sahipken dilbilgiselleşme neticesinde *aşnuça* şekliyle biçimsel olarak genişlese de yapısal alanı daralmaya başlamış ikincil edat olarak önündeki birime bağlanmıştır. Dilbilgiselleşmenin daha ileri aşamasında ise edat kullanımıyla biçimsel kayıp da yaşayarak *aşnu* şekliyle yapısal alanı daha çok daralmıştır. Böylece hem ikincil edat hem de edat kullanımlarında önündeki tamlayıcısına *-DA* bulunma ekiyle bağlanarak bağlandığı birimle diğer birimler arasındaki yapısal ilişkiyi gerçekleştirmiştir.

3. 1. 2. Bağlılık

Birimin dilbilgiselleşme süresince geçirdiği dizi değişiklikleri ve kayıpları demek olan dizisel bağlılıkta *aşnu* zamir, sıfat, zarf dizilerinden ikincil edat dizisine sonra da edat dizisine geçişerek kategori kayıpları yaşamıştır. Bunlar içinde kullanım fazlalığını önemli ölçüde zarf kategorisi oluşturmaktadır. Bu kullanımlarında *aşnu* farklı ekler olarak şekillenmiştir:

1. (Jut.Sek.T.2-23)...teñrim biz kamağ aşnukı burhanlarda edgü boşgüt küçlüg darni bultumuz...
“...tanım biz bütün önceki Burhanlarda iyi ders güçlü sihir bulduk...”
2. (AY 394/19-21)...bo buyan edgü kılınçka aşnukı buyan edgü kılınç yüz ülüşinte biriñe yme yetmez...
“...bu iyi (ikileme) işe önceki iyi (ikileme) iş(in) yüz payından birine yine yetmez...”
3. (Abh.Sho. 212.)... alku şasdr yaradaçı bahşılar aşnuça ağır ayağ kılıp...
“...bütün ders veren öğretmenler önce saygı (ikileme) gösterip...”
4. (HT M.ÖL. 1635-1639)...yüz kata tumlıgda isigde irklep kragularıg salkumlarıg yorıdı aşnukılar izince kergünçin ağır tutup emgekin yenik kördi
“...yüz kat soğukta sıcakta kırığılara çığılere basıp öncekilerin izince yürüdü...”

Birinci örnekte *aşnu* sıfat göreviyle kişileri, ikinci örnekte zarf göreviyle sıfatı niteleyerek sıra belirtmektedir. Üçüncü örnekte yine zarf görevindedir. Son örnekte ise zamir göreviyle kişilerin yerini tutmaktadır. Bu kullanım farklılıklarından sonra *aşnu* daha çok kategori kayıpları geçirerek önce ikincil edat sonra edat kategorisine değişmiştir:

1. (Jut.Sek.T-2.10.)...tünjür boltuğda aşnuça edgü kün körür timin kabvışurlar...

“...dünür olduktan önce iyi gün görür görmez kavuşurlar...”

2. (Abh.Sho. 1982)...teñri yerinde tuğurdaçı tıldağ ermez üçün anın munda aşnuça sezik ayıdıp yinçürmiş...

“...tanrı yerinde doğurtan sebep olmadığı için onunla bundan önce açık konuşup (ona) secde etmiş...”

3. (AY 521/8-10)...okıdıkda ötüntükde aşnuça bo burkanlar atın bo bodisatavlar atın atayu...

“...çağırdıktan istedikten önceleri bu Budalar adını bu Buda olacıklara vererek...”

4. (Jut.Sek.T-2.48-49)...kız birişip edgü ögli bağar böşük bolurlar boltuқта aşnu edgü kün körüşür...

“...kız alıp verip iyi düşünceli dünür (ikileme) olurlar dünür olduktan önce iyi gün görüşür...”

5. (Jut.Sek.T-2.04-.06)...tınlıg teñin körükta aşnu edgü talulap...

“...canlı ölçüyü gördükten önce iyi seçip...”

6. (AY 185/9-11)...yüz ming asankı kalp üdlerte aşnu bo yirtünçü yir suvda..

“...yüz bin Asamkhyeyakalpa zamanlardan önce bu dünya yer ve suda...”

Bu örneklerin ilk üçünde *aşnu* dilbilgiselleşme sonucunda ikincil edat kategorisine değişmiş, önündeki birime bağlanmış, kendisi de -ça ekiyle genişlemiştir. Yapı olarak karmaşıktır. Sonraki üç örnekte ise daha çok dilbilgiselleşerek edat kategorisine değişmiş biçim olarak da daralmış, basitleşmiştir.

Bağlılığın dizimsel boyutunda *aşnu* zamir, sıfat, zarf, ikincil edat ve edat görevleriyle yanındaki birime bağlılığı ve fiile bağlanma biçimleri farklı dereceldedir. Zamir göreviyle doğrudan, sıfat göreviyle nitelediği birimle birlikte, zarf göreviyle sıfatı nitelediğinde nitelediği sıfatla birlikte, zaman belirttiğinde ise doğrudan fiile bağlanmıştır. Bu bağlanma çeşitleri içinde çoğunluğu zaman belirttiği, fiile doğrudan bağlandığı zarf kullanımı oluşturmuştur. Birim bu kullanımında farklı eklerle genişleyebilmektedir. Dilbilgiselleşmenin ilerleyen aşamalarında *aşnu* önündeki birime -DA bulunma durumu ekiyle bağlanmış, ikincil edat olmuştur. Artık önündeki birime bağlıdır, ancak önceki kullanım evresi olan zarf kullanımında olduğu gibi farklı eklerle genişlemeye devam edebilmektedir. Fiile ise bağlandığı birimle birlikte bağlıdır. Dilbilgiselleşmenin artmasıyla edata dönüşmüş, tamlayıcısına bağlılık derecesi artmıştır. Bu bağlılık derecesinde kendisi hiçbir ekle genişlememektedir. Yine yanındaki birimle birlikte fiile bağlanmış ve anlam ifade eder olmuştur.

3. 1. 3. Değişkenlik

Dil birimlerin kullanılacağı bağlama göre seçim özgürlüğü olan dizisel değişkenlikte *aşnu* kendisine yakın anlamlı *öñre* birimiyle karşılaştırılmış (bk. *öñre*) ve şu sonuçlar elde edilmiştir: İlişkisel *öñ* “ön” isminden türeyen *öñre* de *aşnu* gibi farklı şekil ve görevleriyle geniş bir kullanım alanına sahiptir. İncelenen metinlere göre *öñre* sıfat, zarf, zamir, ikincil edat ve edat görevleriyle “önce, önceki, önceden, öncekiler; -den önce” anlamlarına karşılık gelmektedir. Her iki birim de bu biçim ve anlamlarında farklı eklerle genişleyebilmektedir. Her iki birimin de kullanım yoğunluğunu zarf kategorisi oluşturmaktadır. Birimler birlikte yalnızca bir örnekte ikileme oluşturmuşlardır: (AY 680/10-12)... burkan bahşı atlıg kañımız...*aşnu öñre* sinte ök intın kıdıgka yoğunç keçe tüketmiş “...*Burkan öğretmen adlı babamız önce senden çok diğere kıyıya (oldukça) çok giderek tüketmiş...* Her iki birim tamlayıcısına -DA bulunma durum ekiyle bağlanmıştır. Her iki birimin de edat görevi kullanımı çok yaygın değildir. Bu özelliklere göre birimlerin neredeyse bütün kullanım biçimleri ve yapısal alanları benzer görünmesine rağmen incelenen metinlerden elde edilen sonuçlara göre *öñre* biriminin kullanım sıklığı *aşnu* biriminden daha fazladır. Birimler içinde seçim fazlalığı *öñre* birimine aittir. Bu durum *öñre* biriminin *aşnu* birimine göre daha çok seçilmesi neticesinde daha çok genelleştiğini göstermektedir. Birimin genelleşmesi dilbilgisel derecesinin artmasına neden olan sebeplerden biri olduğu için bu durum aynı zamanda sonraki dönemlerde *öñre* biriminin dilbilgisel derecesinin daha yükseleceği konusunda ipucu vermektedir.

Dizimsel değişkenlikte *aşnu* cümle içi kullanımlarda sıfat, zarf, zamir gibi farklı dizilimlerde bulunmaktayken dilbilgiselleşmeyle önündeki birime -DA bulunma ekiyle bağlanmış, yeri sabitlenmeye başlamıştır. Ancak bu durum diğer dizilimlerinin kullanımdan düştüğü anlamına gelmemektedir.

Aşnu biriminin dilbilgiselleşme sürecinde şu değişimleri geçirdiği belirlenmiştir:

1. Fonetik olarak -u- içses biriminde kayıp yaşamıştır.
2. Anlam geçiş ve değişiklikleri neticesinde anlam alanında kayıplar gerçekleşmiştir.
3. Zamir, sıfat zarf kategorilerinden ikincil edata sonra da edat kategorisine dönüşerek kategori kayıpları yaşamıştır. Bunlar içinde kullanım yoğunluğunu zarf kategorisi oluşturmaktadır.
4. Zarf görevi kullanımlarında zaman ve sıra belirtmektedir.
5. Yanındaki birime -DA bulunma ekiyle bağımlı duruma gelmiştir.
6. Kendisine yakın anlamlı *öñre* birimine göre seçim oranı daha düşüktür.

7. Dizimsel değişkenliğinin azalması sonucunda yeri sabitlenmeye başlamıştır.
8. Bu değişimler birimin özerklik derecesinin düşmüş dilbilgisellik derecesinin artmış olduğunu göstermektedir.

3. 2. Öğre

İlişkisel *öη* “ön” ismine -re yönelme durum ekinin eklenmesiyle oluşan *öηre* birimi Orhon Yazıtlarından itibaren kullanılmıştır. Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında *öηre* “ileride, doğuda”, Tunyukuk yazıtında *öηre* “ön tarafta, doğuda”, *öηreki* “ön taraftaki, doğudaki; öndeki, öncü” biçim ve anlamlarıyla zarf ve sıfat görevindeyken, Eski Uygur Türkçesi döneminde *öηre* “önce, ilerde”, *öηreki* “önceki, *öηredin* “önceden”, *öηreken* “önceden”, *öηrekiler* “öncekiler”, biçim ve anlamlarıyla sıfat, zarf, zamir; *öηreki* “-dAn önceki” biçim ve anlamıyla ikincil edat, *öηre* “-dAn önce” biçim ve anlamıyla edat görevindedir. İkincil edat ve edat kullanımında tamlayıcısına -DA bulunma ekiyle bağlanmıştır. Kendisine yakın anlamlı *aşnu* birimiyle ikileme oluşturmuştur.

3. 2. 1. Ağırılık

Dizisel ağırlığın veya bütünlüğün fonetik kısmında *öηre* hiçbir değişiklik veya kayıp yaşamamıştır:

1. (BK G13-14)...şadapıt begler *öηre* tölis begler apa tarkan başlayu ulayu...
“...Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri Apa Tarkan başta olmak üzere...”
2. (KT D4, BK D5)...yogçı sıgıtçı *öηre* küün togsıkda бүkli çöllüg el tabgaç түпүт...
“...(cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda gün doğusundan Бүкли Чөл halkı, Çinliler, Tibetliler...”

İlişkisel bir isim olan *öηre* dizisel ağırlığın anlamsal boyutunda dilbilgiselleşme sürecinin ilk aşamalarında anlam geçişleri ve değişiklikleri neticesinde “önce, doğuda, önceki, önceden, öncekiler” anlamlarıyla yer ve zaman göstermiş, nesne ve kişilerin sırasını belirtmiş, varlıkların yerini tutmuştur. Dilbilgiselleşmenin sonraki aşamasında ise geçirdiği anlam kayıpları neticesinde anlam alanı daralarak önündeki birimle birlikte -dAn önce, -dAn önceki” anlamlarını karşılamıştır:

1. (Tun. 7)...birye tabgaçıg *öηre* kıtanyıg yırya oguzug üküş ök ölürti...
“...güneyde Çinlileri doğuda Kıtayları kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü...”
2. (Maitr.Tek.78/47-49)...biz *öηre* kişi ajunınta erken kişi yalañuķug ölürdęçi çantallar erdimiz...

“biz önceden insanlar alemindeyken insanları öldüren cellatlardık...”

3. (AY 417/22-418/1)...öñreki törüçe suvka kirip .. et’özün yumış arıtmış kergek...

“önceki kanuna göre suya girip vücudunu yıkamış temizlemiş olmalı...”

4. (HT M.ÖL. 1634-1636)...öñrekilerinñ barmış belgüsinçe yüz kata tumlıgta isigte irklep...

“...öncekilerin gittiği iz doğrultusunca yüz kat soğukta sıcakta (çiyelere) basıp...”

5. (Maitr.Tek. XI 338/17-18)...muntada öñre bu ujak kıanta erti...

“...bundan önce bu harf(ler) nerede idi...”

Yukarıdaki örneklerin ilkinde *öñre* yer, ikincide zaman, üçüncüde sıra belirtmekte dördüncüde varlıkların yerini tutmaktadır. Son örnekte ise anlamı daralarak önündeki tamlayıcısıyla birlikte “-dAn önce” anlamına karşılık gelmektedir.

Dizimsel ağırlıkta *öñre* dilbilgiselleşme süresince biçimsel kayıp geçirmemiştir. Ancak dilbilgiselleşmenin ilk aşamalarında yer zaman bildirmesi, nesne ve kişilerin sırasını belirtmesi ve varlıkların yerini tutmasıyla daha geniş bir yapısal alana sahip olmakla birlikte biçimsel olarak da farklı ekler olarak genişlemiştir. Dilbilgiselleşmenin sonraki aşamasında bu yapısal alanı daralmış, biçimsel olarak hiçbir ek almayarak önündeki birime –DA bulunma ekiyle bağlanarak bağlandığı birimle diğer birimler arasındaki yapısal ilişkiyi gerçekleştirmiş.

3. 2. 2. Bağlılık

Dil birimin ait olduğu sözcük sınıfına bağlılık derecesini belirten dizisel bağlılıkta dilbilgiselleşmenin ilk aşamalarında farklı sınıflarda bulunabilen birim, dilbilgiselleşmenin artmasıyla bu farklılığı azalarak tek bir sınıfa bağlanmaya başlamaktadır. Buna göre ilişkisel *öñ* “ön” isminden türeyen *öñre* dilbilgiselleşme süresince sıfat, zarf, zamir, ikincil edat ve edat görevleriyle sınıfını değiştirerek alt sınıflara doğru geçiş yapmıştır. Ancak bu durum diğer görevlerinin kullanımdan düştüğü anlamına gelmemektedir. Bu görevleri içinde ağırlıklı olarak zarf göreviyle kullanılan *öñre*, ilişkisel isimlerden türeyen diğer zarflarda olduğu gibi dilbilgiselleşmeyle bağımlı olmaya, edatlaşmaya başlamıştır:

1. (HT M. ÖL. 27-16)...öñreki edgülerig işi ködügi üze saçıldı...

“önceki iyilikleri işi (ikileme) üzerine saçıldı...”

2. (HT M. ÖL. 1634-1636)...öñrekilerinñ barmış belgüsinçe yüz kata tumlıgta isigte irklep...

“...öncekilerin gittiği iz doğrultusunda yüz kat soğukta sıcakta (çiyelere) basıp...”

3. (Abh.Sho. 2502.)...adı ködrülmüş nomladuğa öñreki ajuntakı tıldağın ol balık köñülünde tuğurup...

“...adı büyük (burhan) ders verdikten önceki dünyadaki sebebini o şehir(in) gönlünde doğurup...”

4. (U. IV A/263)...biznide öñre burkan kutın bultaçı boltı...

“...bizden önce burhan mutluluğunu bulacak oldu...”

Yukarıdaki ilk örnekte *öñre* iyiliği niteleyerek sıfat görevinde kullanılmıştır. İkinci örnekte zamir göreviyle varlıkların yerini tutmuştur. Bu kullanımlarıyla farklı eklerle genişlemiştir. Üçüncü örnekte önündeki birime *-Da* ekiyle bağlanmış, kendisi de *-ki* ekiyle genişleyerek ikincil edat görevinde kullanılmıştır. Son örnekte ise kendisi hiçbir ek almayıp tamlayıcısına yine *-DA* ekiyle bağlanarak edat kategorisine geçmeye başlamıştır. Kendisi ek almayarak karmaşık yapıdan basit yapıya geçmiştir.

Dizimsel bağlılıkta *öñre* dilbilgiselleşmenin ilk aşamalarında sıfat, zarf, zamir görevleriyle sözdiziminde yanındaki birime ve fiile farklı derecelerde bağlanmıştır. Zamir olarak kullanımında varlıkların yerini tuttuğu için yanındaki birime bağlı olmamakla birlikte fiile de doğrudan bağlanmıştır. Sıfat kullanımında yanındaki birimi niteleme göreviyle yanındaki birime anlamsal olarak bağlanmış, fiile yine nitelediği birimle birlikte bağlanmıştır. Zarf kullanımıyla zaman belirterek fiile doğrudan bağlanmıştır. Dilbilgiselleşmenin ilerleyen aşamalarında ikincil edat ve edat kullanımlarıyla önündeki birime *-DA* durum ekiyle bağlanmış ve yine yanındaki birimle birlikte fiile bağlanmıştır.

3. 2. 3. Değişkenlik

Öñre biriminin dizisel değişkenliğinde kendisine yakın anlamlı *aşnu* birimiyle karşılaştırılması yukarıda *aşnu* biriminin değişkenlik maddesinde yapılmıştır.

Dizimsel değişkenliğinde *öñre* cümle içinde sıfat, zarf, zamir görevleriyle farklı dizilimlerde kullanılmış, sonra dilbilgiselliğinin artması sonucunda önündeki birime *-DA* bulunma ekiyle bağlanarak yeri sabitlenmeye başlamıştır.

Öñre biriminin dilbilgiselleşme sürecinde şu değişimleri geçirdiği belirlenmiştir:

1. Fonetik olarak herhangi bir değişim ve kayıp yaşamamıştır.
2. Anlam geçiş ve değişiklikleri neticesinde anlam alanı daralmıştır.
3. Sıfat, zarf, zamir, ikincil edat ve edat görevleriyle kategori kayıpları geçirmiştir. Ağırlıklı olarak zarf görevindedir.

4. Zarf görevi kullanımlarında zaman ve sıra belirtmektedir.
5. Yanındaki birime *-DA* bulunma ekiyle bağımlı duruma gelmiştir.
6. Kendisine yakın anlamlı *aşnu* birimine göre seçim oranı daha yüksektir.
7. Dizimsel değişkenliğinin azalması sonucunda yeri sabitlenmeye başlamıştır.
8. Bu değişimler birimin özerklik derecesinin düşmüş dilbilgisellik derecesinin artmış olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Dilbilgiselleşme kuramının, dilbilgiselleşme kuramına göre edat ve ikincil edat kavramlarının ve bunlara göre Eski Uygurca *aşnu* ve *önre* edatlarının incelendiği bu çalışmada şu sonuçlar elde edilmiştir:

1. Dilbilgiselleşme bağımsız birimlerin bağımlı, bağımlı birimlerin ise daha çok bağımlı duruma geldiği sürecin adıdır. Bu süreç birimlerin hem kendi aralarında hem de fiille oluşan ilişkiler açısından meydana gelmektedir. Bu sebeple dilbilgiselleşme aynı zamanda kendi içinde de birçok süreci barındırmaktadır.
2. Edatlar isim ya da fiillerin dilbilgiselleşmesiyle oluşan bağımlı birimlerdir. Önündeki isim ya da isim soylu birime anlamsal ve biçimsel olarak bağımlıdırlar. Ancak bu dilbilgiselleşme süreçleri doğrudan isim veya fiil üzerinden değil, sıfat, zamir, zarf, ikincil edat ara kategorilerden geçerek gerçekleşmektedir. Edatlar hiçbir ekle genişlemeyen basit yapıda olan birimlerdir
3. Birimin dilbilgiselleşerek edatlaşması demek diğer kategori kullanımlarının artık kullanılmayacağı anlamına gelmemektedir. Edatlaşan birim sıfat, zarf gibi diğer kategorilerde de kullanılmaya devam edilebilir.
4. Birimlerin edatlaşma sürecinde geçirdikleri ara kategorilerden biri de ikincil edat kategorisidir. İkincil edatlar birimin dilbilgiselleşme sürecinde zamir, sıfat, zarfların oluşturduğu ara kategoriyle edat küçük kategorisi arasında bulunur. Her iki kategori arasındaki geçiş özelliklerine sahiptir. Bu nedenle önündeki birime biçimsel ve anlamsal olarak bağlandığı gibi herhangi bir ekle genişlemeye de devam eder. Anlamsal alanları tam olarak soyutlaşmamıştır. Dilbilgiselleşmelerine göre farklı dilbilgisel derecelere sahiptirler. Dilbilgisel dereceleri arttıkça edat özellikleri fazlalaşmakta ve daha çok dilbilgiselleşmeyle edatlaşmaktadırlar.
5. İncelenen *aşnu* ve *önre* birimleri dilbilgiselleşme süreçlerinde benzer özellikler gösterirken *öyrenin aşnuya* göre seçiminin fazla olması *öyrenin* daha çok dilbilgiselleşmeye başladığını göstermektedir.

Kısaltmalar

Abh. Shō.	<i>Abhidharmakosabhaşya-ñika Tattvārthā</i> bk. (Shōgaito, 1993)
AY	<i>Altun Yaruk</i> bk. (Kaya, 1994)
bk.	bakınız
BK	<i>Bilge Kağan</i> bk. (Tekin, 2006)
HT M.ÖL .	<i>Hsiien Tsang Biyografisi</i> , Mehmet Ölmez, bk. (Ölmez, 1994)
Irk B.	<i>Irk Bitig</i> bk. (Tekin, 2004)
İK P	<i>İyi Kötü Prens</i> bk. (Hamilton, 1998)
Jut.Sek	Juten Oda, <i>Sekiz Yükme</i> bk. (Oda, 2010)
KT	<i>Kül Tigin</i> bk. (Tekin, 2006)
Maitr. Tek.	<i>Maytrisimit</i> , Şinasi Tekin, bk. (Tekin, 1976)
TT	<i>Türkische Turfan Texte</i> bk. (Bang, 1931)
Tun	<i>Tunyukuk</i> bk. (Tekin, 1994)
U	<i>Uigurica</i> bk. (Müller, 1931)

Kaynakça

- Atabay, N., Kutluk, İ. ve Özel, S. (1983). Türkçede Sözcük Türlerinin Genel Özellikleri. *Sözcük Türleri*, D. Aksan (Yay.Haz.) içinde (s. 23). Ankara: TDK.
- Atabay, N., Kutluk, İ. ve Özel, S. (1983). *Sözcük Türleri*. Ankara: TDK.
- Bang, W. and Gabain, A.von. (1931). *Türkische Turfan-Texte V*. Berlin.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- Bilgegil, M. (1984). *Türkçe Dil Bilgisi*. İstanbul: Dergah.
- Bisang, W. (1996). Areal Typology and Grammaticalization: Processes of Grammaticalization Based on Nouns and Verbs in East and Mainland South East Asian Languages. *Studies in Language*, 20(3), 519-97.
- Bybee, J., Perkins, R. and Pagliuca, W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in The Languages of The World*. Chicago/ London: The University of Chicago Press.
- Campbell, L. (2001). What's Wrong with Grammaticalization? *Language Sciences*, 23, 113-61.
- Can, M. (2016). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Deany, J. (1943). *Türk Dili Grameri* (A. U. Elöve, Çev.). İstanbul: Maarif Vakfı Yay.
- Demir, N, ve Yılmaz, E. (2010). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker.
- Edizkun, H. (1985). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Emre, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi*. Ankara: TDK.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Ergin, M. (1985). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi.
- Gabain, A. von (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (M. Akalın, Çev.). Ankara: TDK.
- Gencan, T. N. (1971). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK.
- Givón, T. (1979). *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.
- Göksel, A. and Kerslake, C. (2005). *Turkish: Comprehensive Grammar*. London/New York: Routledge.
- Grönbech, K. (2011). *Türkçenin Yapısı* (M. Akalın, Çev.). Ankara: TDK.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ.
- Güneş, S. (1996). *Türk Dili Bilgisi*. İzmir: Çağlayan.
- Hacıeminoğlu, N. (1971). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: MEB
- Hamilton, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara* (E. Korkut, İ. Birkan, Çev.). Ankara: Simurg.
- Heine, B., Claudi, U. and Hünemeyer, F. (1991). *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Heine, B. and Kuteva, T. (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hengirmen, M. (1995). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin.
- Hopper, P. J. (1991). On Some Principles of Grammaticization. *Approaches to Grammaticalization* (2 vols.). (E.C. Traugott, B. Heine Ed.) içinde (ss. 17-35). Amsterdam /Philadelphia: Benjamins.
- Hopper, P.J. and Traugott, E. C. (2003). *Grammaticalization* (Second Edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Janda, R.D. (2001). Beyond "Pathways" and "Unidirectionality": On The Discontinuity of Transmission and the Counterability of Grammaticalization. *Language Sciences*, 23, 265-340.
- Jeffers, R.J. and Zwicky, A.M. (1980). The Evolution of Clitics. *Papers From The Fourth International Conference on Historical Linguistics, Stanford, March 26-30 1979*, (E. C. Traugott, R. Labrum, S.C. Sepherd, Ed.) içinde (ss. 221-231). Amsterdam /Philadelphia: Benjamins.
- Kahr, J.C. (1976). The Renewal of Case Morphology: Sources and Constraints. *Working Papers on Language Universals*, 20, 107-151.
- Karahan, L. (2011). Sonra ve Önce Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, (E. Arıkoğlu, D. Ergönenç Akbaba, Ed.) içinde (ss. 271-282). Ankara: Akçağ.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London/New York: Routledge.

- Kuryłowicz, J. (1965). The Evolution of Grammatical Categories. *Diogenes*, 51, 55-71.
- Lehmann, C. (1985). Grammaticalization: Synchronic Variation and Diachronic Change. *Lingua e Stile*, 20, 303-318.
- Lehmann, C. (2002). *Thoughts on Grammaticalization* (Second, Revised Edition). Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt Nr. 9: Erfurt.
- Lehmann, C. (2015). *Thoughts on Grammaticalization* (3rd edition, draft version). Berlin: Language Science Press.
- Lewis, G. (2000). *Turkish Grammar* (Secod Edition). Oxford: Oxford University Press.
- Li, Y. S. (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Molgaydarov, K. (2007). Türk Dilinde Edat Kaynaklı Bir Ek (M.Y. Kaya, Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 24, 75-81.
- Müller, F.W. K. (1931). *Uigurica IV*. Berlin.
- Norde, M. (2001). Deflexion as a Counterdirectional Factor in Grammatical Change. *Language Sciences*, 23, 231-64.
- Oda, J. (2010). *A Study of Buddhist Sutra Called Sekiz Yükmeç Yaruç or Sekiz Törlügin Yarumış Yaltrımış in Old Turkic*. Kyoto: Hōzōkan.
- Oruç, B. (1994). *Oğuz Grubunda Edatlar*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Ölmez, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Shōgaito, M. (1993). *Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakosabhasya-ṭīka Tattvārthā Volume II Text, Translation, Commentary and Glossary*. Kyoto: Shokado.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II Maytrısimit*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- Tekin, Ş. (1993). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar (Ses İştien İlah)*. Ankara: TDK.
- Tekin, T. (1959). Kononov, Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka, Moskva-Leningrad 1956. *TDAY-B*, 331-377.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg.
- Tekin, T. (2004). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Öncü.
- Tekin, T. (2006). *Orhun Yazıtları*. Ankara: TDK.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken.
- Traugott, E. C. (1980). Meaning-Change in The Development of Grammatical Markers. *Language Sciences*, 2, 44-61.
- Türk Gramerinin Sorunları: Bildiriler*. (2011). Ankara: TDK.
- Underhill, R. (1976). *Turkish Grammar*. Mass: The MIT Press.